

ОДНОС ОРТОГРАФИЈЕ И ФОНЕТИКЕ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ (С ОСВРТОМ НА СРПСКОХРВАТСКИ)

АЛЕКСАНДАР ДОНЕ

Филозофски факултет, Сарајево

UDK 808.2-4:808.61/.62

Изворни научни рад

Као што је познато, руска ортографија заснована је на морфо-фонолошким и етимолошким принципима, док је наш правопис углавном фонетски.

1. Морфофонолошки принцип руске ортографије

Морфофонолошки или морфематски принцип руске ортографије је испољава се кроз настојање да се један те исти морфем увијек пише једнако, без обзира на изговор гласова који улазе у његов састав, на примјер: го́род [‘горѧт] — город-а́ [гѧрл’да], о-горо́д [лгл’рот], из-горо́дь [‘изгѧрѧт’], за́город-н-ый [‘зѧгѧрѧднѧй]¹ итд. У наведеним примјерима словом »о« представљена су графички три вокала: 1) наглашено [о], 2) редуковани самогласник [л] у преднагласном и почетном непокривеном слогу и 3) редуковани вокал [ѧ] у свим осталим ненаглашеним слоговима. Једнако су графички представљени и тврди сугласници [д] и [т] — са »д«. Само је мекоћа сугласника [т’] означена са »ѧ«. Руски правопис не одражава обезвучавање крајњих звучних сугласника, а редуцију вокала — тек у веома ријетким, изузетним случајевима, на примјер: за́ря [зл’р’а], али: зѧри [‘зѧри]. Морфематски принцип ортографије има у руском језику иначе веома досљедну примјену, без обзира на покретни акценат, на примјер: ко́нѧ [кон’], ко́н-ѧ [кл’н’а], ко́н-ѧ [кл’н’у]... ко́н-и [‘кон’и], ко́н-ѧй [кл’н’ѧй], ко́н-ѧм [кл’н’ам] итд. Графички је представљена само мекоћа сугласника [н’], помоћу знакова »ѧ« (меки знак), »я«, »ю«, »и« и »е«. У српскохрватском књижевном језику, наравно, нема нетом описаних појава.

1. Однос графичког система према фонетском. Док је у српскохрватском књижевном језику сваки од тридесет фонема представљен само једним графичким знаком, дотле руски гласовни систем садржи

¹ Из техничких разлога транскрипцију вршимо ћирилицом. Од знакова за међународну фонетску транскрипцију задржали смо само [л], [ѧ] и [ѧ].

42 фонема, а графика — само 33 слова, од којих »ъ« и »ь« у ствари не означавају поједине гласове. На тај начин за графичко представљање 42 фонема остаје само 31 знак. Због тога у руском правопису запажамо следеће појаве: а) један глас може бити представљен на више начина, б) једним се словом пише неколико фонема, в) један глас се представља скупином графема, г) тврдоћа а нарочито мекоћа сугласника обиљежава се посебно и д) поједини начини писања нису фонетски оправдани. Слиједе примјери за сваки од споменутих случајева.

А. Најтипичнији примјер вишезначног представљања једног те истог гласа је писање сугласника [j] — на осам разних начина: 1) словом »й« иза самогласника, на примјер: май, бой, пей, гений, красивый, эй; у ријечима које нису руског поријекла испред самогласника [o] и [e] пише се такође слово »й« и изговара [j], на примјер: йеменский, йог² и сл. 2) Сугласник [j] представља се графички и словом »и« на почетку ријечи које нису руске, само испред вокала [e] или [o], на примјер: ион [jon], иена [’jɛ nɐ]³ и др. Такви су примјери врло ријетки. 3—6) Следећа четири графема служе за представљање скупине [j] + вокал на почетку ријечи или иза самогласника: 3) »я« [ja]: яма, моя; 4) »ю« [ju]: юг, стою; 5) »ё« [jo]: ёлка, даём и 4) »е« [je]: ель, поехал. 7—8) Посљедња два слова којима се понекад може представити глас [j] су »раставни знаци« »ъ« и »ь«. Они увијек стоје иза сугласника а испред самогласника: 7) »ъ«: съестъ [’с’јес’т] — »појести«, за разлику од »сестъ« [с’ес’т] — »сјести« и 8) »ь«: чьи [ч’ji], батальон [б’ат’л’јон], белё [б’ъл’јо] итд.

Б. Као примјери за графичко представљање неколико гласова једним те истим знаком могу да послуже раније наведени облици: город, города, огород, изгородь и загородный.

В. Понекад се један сугласник представља скупином од два графема од којих сваки означава неки други консонант. Тако се, на примјер, дуго меко [ш’:] које се често изговара умјесто сложеног сугласника [ш’т’ш’] а чија је употреба такође допуштена ортоепским нормама — записује се на следеће начине: 1) са »зч«: вóзчик [’вош’ик] или [’вош’т’ш’ик] а што би се могло једноставније транскрибовати овако: [’вош’ч’ик]; 2) жч: мужчи́на [му’ш’инə] или [му’ш’чинə]; и 3) сч: счита́ть [ш’и’тат’] или [шчи’тат’]. Међутим, дуго меко [ш’:] или сложени сугласник [шч] може се представити једним графемом — »щ«, на примјер: щётка [’шчоткə] или [’ш’откə]. Али скупине сугласника »зч«, »жч« и »сч« употребљавају се умјесто слова »щ« само ради графички вјерног представљања морфема и јасног распознавања њихових граница. Ово посљедње показујемо на већ раније на-

² Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы (С. Н. Ворунцова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова; под ред. Р. И. Аванесова) — Москва, »Русский язык«, 1983, стр. 199, ст. 1.

³ Орфоэпический словарь русского языка..., цит. дј., стр. 182, ст. 1.

веденим примјерима: 1) воз-чик (коријен се свршава на з-, а суфикс почиње са ч-), 2) муж-чина («ж» припада коријену; а «ч» је постфикс) и 3) с-читать («с» је префикс а са «ч» почиње коријен-чит-).

Г. Мекоћа или тврдоћа сугласника представља се графички на више начина. 1. Тврдоћа консонаната обиљежава се: а) писањем слова «а», «о», «у» и «ы» иза њих, на примјер: мал, мол, мул, мыл («а», «о», «у» и «ы» су у овом случају графички знакови за тврдоћу сугласника [м]); б) тврдим консонантом у постпозицији, на примјер: твёрдый, гдје тврдоћу сугласника [р] показује тврди консонант [д] који стоји иза њега и в) одсуством било каквих знакова иза сугласника на апсолутном крају ријечи, на примјер: дом, город, поток, гдје су крајњи консонанти [м], [т] и [к] тврди. 2. Графичка средства за означавање мекоће сугласника су слjedeћа: а) писање иза њега меког знака «ь», на примјер: олень [л'ен'], гдје је мекоћа консонанта [н'] обиљежена меким знаком «ь»; б) употреба слова «и», «е», «я», «ю» и «ё» иза сугласника, на примјер: место, бит, вялый, сюда, тёрка, гдје управо наведени графеми за вокале показују да су консонанти [м'], [б'], [в'], [с'] и [т'] — меки. Као што се види из изложеног, обиљежавање мекоће или тврдоће сваког конкретног сугласника врши се увијек помоћу два графема, од којих је првим представљен сам консонант, док по другом одређујемо да ли је он тврд или мек. Једним се словом може записати само тврди сугласник на апсолутном крају ријечи. Мекоћа или тврдоћа веома је важно диференцијално обиљежје сваког консонанта у руском фонетском систему јер одређује квалитет вокала који се налази иза сугласника, на примјер: играть, али: сыграть. Префикс с- је тврди сугласник иза којег се не може изговорити [и], већ [ы]. Прелажење [и] у [ы] иза префикса на тврди сугласник одражава и правопис. Али то није случај код сваког прелажења [и] у [ы] иза тврдог сугласника, на примјер: от Ивана [л'т ы'ванэ]. У руском консонантизму постоји 15 парова сугласника који се међусобно разликују само по тврдоћи-мекоћи, а у графици сваки пар има само једно слово, умјесто два, што се види из слjedeће табеле.

ПАРОВИ СУГЛАСНИКА			ПАРОВИ СУГЛАСНИКА		
Редни број	тврди — меки	графеме	Редни број	тврди — меки	графеме
1.	м — м'	М, м	9.	з — з'	З, з
2.	б — б'	Б, б	10.	с — с'	С, с
3.	п — п'	П, п	11.	р — р'	Р, р
4.	в — в'	В, в	12.	л — л'	Л, л
5.	ф — ф'	Ф, ф	13.	г — г'	Г, г
6.	н — н'	Н, н	14.	к — к'	К, к
7.	д — д'	Д, д	15.	х — х'	Х, х
8.	т — т'	Т, т			

У српскохрватском консонантизму можемо набројати само четири пара попут оних из табеле: 1) ц — ђ, 2) ч — ђ, 3) л — ђ и 4) н — ђ. Два руска сугласника — [ж] и [ш] — имају своје меке парове који су к томе још и дуги — [ж':] и [ш':]. Изван система парова по мекоћи-тврдоћи стоје само: увијек тврди [ц] и искључиво меки консонанти [ч], [ј] и [шч]. Сугласник [ж':] изговара се доста ријетко, на примјер: визжа́ть [ви'ж':ат'], во́жжи ['вож':и], дро́жжи ['дрож':и] итд. Допуштен је и изговор тврдог дугог [ж], тј.: [ви'ж:ат'], ['вож:ы] и ['дрож:ы].⁴

Д. У руској ортографији постоје бројни случајеви фонетски неоправданих начина писања. У такве спадају:

1) Употреба графема »и« и »ѐ« иза тврдих сугласника [ж] и [ш], на примјер: »жить« и »шить« (иако се изговара [жит'] и [шит']) и »жёлтый« и »шёлк« (унаточ изговору: ['жолты] и [шолк]). Слово »и« иза »ж« и »ш« пише се по традицији, а за »ѐ« треба имати на уму да се тај графем сусреће само у уџбеничкој литератури, док се другдје употребљава »е«. То се слово, по морфематском принципу, пише и у коријенима -шелк- и -желт-, према: желт-изн-а и шелк-ов-ист-ый и сл.

2) Често се иза тврдих сугласника [ш] и [ж] пише »ѐ« (меки знак), на примјер:

— ешь [jɛ ш] (друго лице једнине презента и императива од гл. »есть«);

— режь [p'ɛ ш] (друго лице једнине императива од глагола »резать«);

— мышь [мыш] (номинатив-акузатив сингулара именице женског рода);

— рожь [рош] (исто).

Као што се види из ових примјера, меки знак служи као графички показатељ глаголног личног облика (другог лица сингулара) и рода именица (женског, јер се у именицама мушког рода с основном -ш и -ж не пише »ѐ«, на примјер: муж, плюш и сл.).

3) У наставцима генитива сингулара мушког и средњег рода придјева, неких замјеница и редних бројева -ого, -его пише се слово »г« иако се изговара [в], на примјер: добро́го ['добрава], моего́ [мај'во], перво́го ['п'ɛ рвава] итд. Традиционални нефонетски начин писања одржава се ради препознавања облика генитива сингулара поменутих трију врста ријечи, што је опет провођење морфематског принципа.

4) Завршеци: -ться (инфинитива повратних глагола) и -тся (трећег лица сингулара и плурала презента повратних глагола), који се једнако изговарају [ц:ə], задржавају се у руском правопису ради графичког разликовања инфинитива од трећег лица сингулара пре-

⁴ Орфоэпический словарь..., цит. дј., стр: 68, ст. 2; 74, ст. 2; 139, ст. 2.

зента, на примјер: *нравиться* (инфинитив) и *нравится* (треће лице сингулара презента) изговарају се [нрав'иц:ə].

2. *Фонетске појаве и правопис*. Фонетско-фонолошке појаве одражавају се у српскохрватском правопису готово у потпуности. Наводимо само оних неколико примјера који се дају упоређивати са руским. То су, између осталих, ови:

1) једначења по звучности и по мјесту стварања:

а) једначења по звучности: *гишка* < *гибка* (према: *гибак*) и *згуснути* < *сгуснути*;

б) једначење по мјесту творбе: *ишчезнути* < *исчезнути* < *изчезнути*;

2) упрошћавање сугласничких скупова: *шездесет* < *шездесет* < *шестдесет* и *француски* < *француски* < *французски*.⁵

Исте појаве постоје и у руском језику, али их правопис никако не одражава: 1а) *гибкий* [г'ипк'иј] и *сгустить* [згу'с'т'ит']; 1б) *исчезнуть* [иш'чэ знут'] или [иш':э знут']; 2) *шестьдесят* (ст'д') [шэ зд'ь'с'ат] (зд') и *французский* (зск') [фрл'н'цуск'иј] (ск').

У оба правописа налазимо одступања од основних принципа. У српскохрватском се одступа од фонетског принципа у овом случају: »Ако се *д* нађе испред *с* или *ш*, оно у писму остаје неизмењено, ма у коме се положају у речи налазило»⁶, на примјер: *одступити*, *одшета*, *градски*, *подстанар*, *подшипнати* итд. У руској ортографији, осим раније споменутог прелажења [и] у [ы] иза префикса на тврди сугласник, одражава се и једначење по безвучности у предметицама на -з (*без-*, *воз-*, *из-*, *низ-*, *раз-*, *через-* или *чрез-*) које се испред безвучних консонаната пише »с«, на примјер: *беспечный*, *исток*, *расход* итд. Последња два руска ортограма не разликују се од српскохрватских.⁷

3. *Заједничке особине руског и српскохрватског правописа у третману фонетских појава*. У досадашњем излагању бавили смо се углавном само разликама између руске и српскохрватске ортографије и можемо констатовати да су оне веома велике и бројне, мада их нисмо обухватили све, већ само најбитније. Када примјењујемо велику блискост између изговореног и написаног у српскохрватском језику онда се то односи само на појаве унутар појединих ријечи, а не и на њихов спој. Исто вриједи и за руски језик у којем запажамо велики раскорак између фонетско-фонолошких законитости и ортографских норми. Заједничко је, дакле, за оба правописа то да они својим правилима обухватају искључиво поједине ријечи у лексичком или ортографском смислу, а не фонолошком. Ниједан се од њих

⁵ М. Стевановић. *Савремени српскохрватски језик* (Граматицки системи и књижевнोजичка норма). I. Увод, Фонетика, Морфологија. Треће издање. »Научна књига«, Београд, 1975, стр.: 113—114.

⁶ *Правопис српскохрватскога књижевног језика*. Матица Српска — Матица Хрватска. Нови Сад — Загреб, 1960, стр. 63.

⁷ Само графички.

не бави фонетско-фонолошким односима између приједлога и самосталних ријечи, а поготову не појавама на саставцима самосталних ријечи. Наводимо најприје неколико руских примјера:

- 1) из Сараёво [ис:л 'рајџвə] (једначењем по безвучности *зс>с*);
- 2) без шапки [б'ш: ап'и] (једначењем по безвучности *зш>си*,
затим једначењем по мјесту изговора: *сш>ш*);
- 3) с горџ [згЛ 'ры] (једначење по звучности);
- 4) оџи говоре [Л'т'едз гəвЛ 'рит] (сантхи) итд.

Одговарајуће примјере можемо наћи и у нашем језику: 1) из Сарајева [и сарајева] и 2) без шешира [бе' шешира] (процеси су исти као и у руском језику, само што умјесто другог сугласника долази до упрошћавања); 3) с брда [з брда] и 4) отац говори [отадз говори]. Нису показане на писму готово исте појаве у оба језика.

II. Етимолошки или историјски принцип руске ортографије

Бројна неслагања између ортографских норми и фонетско-фололошких законитости у руском језику објашњавају се не само морфематским принципом и морфолошким разлозима, него и настојањем да се сачува стари начин писања. Због тога руска лексика обилује традиционалним ортограмима, од којих се неки не разликују од оних из XIII, па чак и XI столећа. Такви начини писања често нису оправдани са становишта фонетике. Наводимо само неколико примјера:

- 1) из XI вијека сачувани су бројни ортограми попут ових: *во-
дѣ, серебрѣ, ворѣна*. Они су фонетски неоправдани, јер не одража-
вају редукцију ненагласених вокала.

2) Након губљења полугласа, који су се у живом староруском језику престали изговарати почетком XIII вијека⁸, појавили су се нови ортограми, од којих су многи сачувани без промјена и до данас, на примјер: праздник [’празн’ик] < праздъникъ (није показано на писму губљење сугласника [д]), легко [лѣх’ко] < лѣгъко (ортограм не одражава дисимилацију сугласника [г]), здорѡв [здл’роф] < съдоровъ (након губљења полугласа дошло је до једначења по звучности и настао је данашњи ортограм који не одржава ни редукцију вокала, ни обезвучавање крајњег сугласника) итд.

Осим наведених ортограма и бројних њима сличних, традиционалне су и многе особитости руског правописа. Од њих ћемо поменути само неке, најважније. То су ових пет:

1) вишезначно графичко представљање сугласника [j] које датира још из краја X вијека, када се у Кијевској Русији, након масовног покрштавања Источних Словена, почела широко употребљавати старословенска кирилица. Као што је познато, ни у том писму није било јединственог знака за [j]...

⁸ К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. Историческая грамматика русского языка. Москва «Высшая школа» 1981, стр. 67.

2) Начин обиљежавања мекоће-тврдоће сугласника посебним графемима иза њега потиче из прве половине XI вијека, тј. прије почетка процеса секундарног умекшавања (од средине XI—XIII в., закључно са појавом скупина *ки, ги, хи*)⁹, када је мекоћа-тврдоћа свих консонаната, осим велара и палатала, била позициона и зависила од реда самогласника у постпозицији.

3) Иза сугласника [ж] и [ш] и данас се пише »и«, а не »ы«, иако су они отврднели још у XIV стољећу.

4) Редукција вокала се не обиљежава, мада први случај »акања« датира из XIV вијека. Наиме, у Московском јеванђељу из тог доба стоји »апустѣвшии« умјесто »опустѣвшии«.¹⁰

5) У ријечима неруског поријекла које су већином неологизми, још увијек се иза »ц« пише »и«, а не »ы«, иако је тај консонант био тврд још у XVI стољећу; на примјер: цирк [цырк], ацидофилин [Ацыдѣ ф'и'л'ин], фракция [ф'ракцы]ѣ] итд.

III. О реформи руског правописа и графије

Руски правопис и графија доживјели су неколико реформи од којих је неопходно издвојити сљедеће три:

1) 1710. године извршио је Петар Велики реформу руске азбуке, из које је искључио готово сва црквенословенска слова, док су руска промијенила нацрт по угледу на латинска и грчка.

2) У Ломоносовљевој »Руској граматичи« (поглавље »О правопису«), која је објављена 1757. године, дата су правила о писању коријена и префикса и досљедно се проводи морфолошки принцип, а уз то се препоручује и чување неких традиционалних начина писања.

3) Најрадикалнија реформа руског правописа извршена је Декретом Совјета Народних Комесара од 13. октобра 1918. године. Укинута је употреба слова »ѣ« (јат), »Ѡ« (»фита« — тхета), »Ѣ« (ижица) и і која су одавно била сувишна. Уведено је раније поменуто правило о писању префикса на -з и извршена су поједностављења у одредбама о правопису придјевских наставка.¹¹

Тако је постала савремена руска ортографија, чија је основна сврха спријечити хомографију која би могла изазвати забуну, што се може видјети и из ова два примјера:

1) облици ном. пл. »валы́« (од »вал« — талас) и »волю́« (вол — во) изговарају се једнако: [вЛ'лы];

2) ортограми »балл« и »бал« разликују се семантички: први значи »оцјена«, а други — »плесно вече«.

⁹ В. В. Иванов, Историческая грамматика, рускогого языка. Москва »Просвещение« 1983. стр.: 153, 161 и 193.

¹⁰ К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев, цит. дј., стр. 98.

¹¹ А. И. Кайдалова, И. К. Калинина, Современная русская орфография. Москва, 1983, стр.: 6—8.

СООТНОШЕНИЕ ОРФОГРАФИИ И ФОНЕТИКИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (С УЧЁТОМ ФАКТОВ В СЕРБСКОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ)

Резюме

Настоящей работой трактуются соотношения орфографии и фонетики в русском языке, с учётом фактов сербскохорватского языка. При рассмотрении морфематического принципа русской орфографии автором уделяется особое внимание соотношениям графической и фонетической систем, фонетических явлений и правописания в обоих языках. Дается показ частых расхождений между написанием и произношением в русском языке и почти полного соответствия орфографических норм фонетическим закономерностям в сербскохорватском. Далее речь идет об историческом принципе русской орфографии: приводятся наиболее частые и типичные традиционные написания, объясняется их происхождение и указывается точная их датировка. В заключение отмечается нецелесообразность искоренения традиционных написаний, когда они являются дифференцирующими и предохраняют от омонимии и омографии.